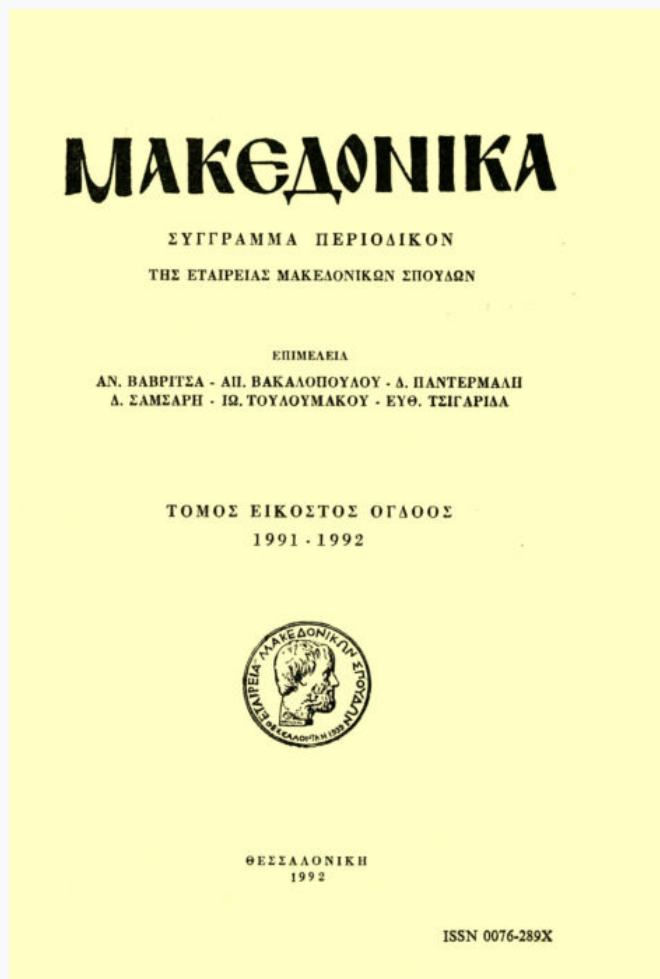

Μακεδονικά

Τόμ. 28 (1992)

**Φ. Μαλιγκούδη, Σλάβοι στη Μεσαιωνική Ελλάδα.
(Οικονομική οργάνωση- πολιτειακή δομή -
εθνολογική προέλευση - παράγοντες
εξελληνισμού)**

Ιωάννης Τουλουμάκος

doi: [10.12681/makedonika.160](https://doi.org/10.12681/makedonika.160)

Copyright © 2014, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τουλουμάκος Ι. (1992). Φ. Μαλιγκούδη, Σλάβοι στη Μεσαιωνική Ελλάδα. (Οικονομική οργάνωση- πολιτειακή δομή - εθνολογική προέλευση - παράγοντες εξελληνισμού). *Μακεδονικά*, 28, 517-528.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.160>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Φ. Μ α λ ι γ κ ο ύ δ η, Σλάβοι στη Μεσαιωνική 'Ελλάδα. (Οικονομική οργάνωση-πολιτειακή δομή-έθνολογική προέλευση-παράγοντες εξέλληνισμού). Θεσσαλονίκη, 'Εκδόσεις Βάνιας, 1988, 131 σελ., 1 χάρτης.

Στην Εισαγωγή του βιβλίου (σ. 7-12) ο συγγρ. αναφέρει και σχολιάζει πολύ σύντομα όσο και έπικριτικά τις τρεις «σχολές» της «νεότερης ιστοριογραφίας», οι οποίες ασχολούνται με το «ιστορικό φαινόμενο Σλάβοι και Βυζάντιο»: 'Η πρώτη έχει ως άφετηρία της τις απόψεις του Φαλμεράιερ· ή δεύτερη «πασχίζει, αγνοώντας την μακραίωνη συμβίωση 'Ελλήνων και Σλάβων, να ανακαλύψει την ελληνική συνέχεια στην επιβίωση "άρχαιοελληνικών" έθιμων και δοξασιών στον πληθυσμό της ελληνικής υπαίθρου». Τέλος τοὺς έρευνήτὲς τῆς τρίτης ἀπασχολεῖ κυρίως τὸ πρόβλημα, πῶς —αγνοώντας τις μαρτυρίες τῶν πηγῶν καὶ πολλὰς φορὲς παραχαράσσοντάς τες— νὰ "τεκμηριώσουν" ἀπόψεις ποὺ δὲν χρησιμεύουν παρὰ στὸ νὰ ἐνισχύουν τὴν δική τους ἐθνικιστικὴ αὐταρέσκεια» (σελ. 10). 'Ο συγγρ. δὲν ἀκολουθεῖ φυσικὰ καμμία ἀπὸ τὶς τρεῖς. 'Αφήνοντας τὸ ἐρώτημα «πῶς καὶ μὲ ποῖο τρόπο ὁ ἀρχαῖος κόσμος ἐπιβίωσε στὴν βυζαντινὴ διάνοηση καὶ γραμματεία» (sic) «τοὺς εἰδικούς», ἀσχολεῖται μὲ τὶς σχέσεις 'Ελλήνων καὶ Σλάβων στὸ πλαίσιο τοῦ «κόσμου τῆς ἀγροτικῆς καλύβας», τὸν ὁποῖο καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἐθνολογικὰ στοιχεῖα (κατὰ τὸν συγγρ.) ἀποτελοῦσαν. Καὶ τὸ κάνει, παραμερίζοντας τὶς ἀφηγηματικὲς πηγές, ποὺ μιλοῦν γιὰ «συρράξεις καὶ ἐπιδρομές» τῶν Σλάβων καὶ βασιζόμενος στὰ «ὠκικά», κυρίως ὅμως τὰ «γλωσσικὰ κατὰλοιπα». Σκοπὸς του εἶναι νὰ δείξῃ τὴν «βαθμιαία εἰρηνικὴ διείσδυση ἐνὸς πολυάριθμου ἐθνολογικοῦ στοιχείου», δηλ. τῶν Σλάβων, στὴν 'Ελλάδα μὲ γνῶμονα τοὺς στίχους τοῦ R. Kipling μὲ τοὺς ὁποίους κλείνει τὴν Εἰσαγωγή:

«Μὰ σὰν διαβεῖς τὴ θάλασσα
ἀντὶ τὸν κοντινὸ δρομάκο
μπορεῖ (γιὰ σκέψου!) νὰ σοῦ φανεῖ στὸ τέλος τὸ 'Εμεῖς
σὰν κάτι ὄχι πιά ξεχωρὸ ἀπ' τὸ 'Εκείνοι!» (σ. 12, 19).

Τὰ δύο ἐθνολογικὰ στοιχεῖα, ἑλληνικὸ καὶ σλαβικὸ, δὲν συνδέονται ὅμως μόνο μὲ τὰ κοινὰ στοιχεῖα τοῦ «κόσμου τῆς ἀγροτικῆς καλύβας». Καθοριστικὴ σημάσια ἔχει κατὰ τὸν συγγρ. «ἡ ἀνταγωνιστικὴ σχέση ἀνάμεσα στοὺς δύο κόσμους», ἡ ὁποία «ὠπάρχει στὸ Βυζάντιο, τὸ κατ' ἐξοχὴν κράτος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης» δηλαδὴ, τὸν «κόσμο τοῦ παλατιοῦ» (τὸν φορέα τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας καὶ τὴν κορυφὴ τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς πυραμίδας) καὶ τὸν «κόσμο τῆς ἀγροτικῆς καλύβας» («τῶν παραγωγῶν τῆς Βυζαντινῆς ἐπαρχίας κατὰ τὴν χρονικὴ στιγμή ποὺ ὁ μεσαιωνικὸς 'Ελληνισμὸς καὶ οἱ Σλάβοι συναντιοῦνται γιὰ πρώτη φορὰ», δηλ. «γύρω στὰ τέλη τῆς 3ης δεκαετίας τοῦ 6ου αἰῶνα» καὶ μάλιστα «σὲ πλήρη ἀνάπτυξη») (σελ. 8).

Παρέθεσα ἐν ἑκτάσει τὶς εἰσαγωγικὲς αὐτὲς τοποθετήσεις τοῦ συγγρ. γιὰ νὰ γίνουν φανερὲς οἱ τρεῖς ἐντελῶς αὐθαίρετες ἀφαιρέσεις ποὺ κάνει:

—'Η πρώτη ἀφαίρεση ἔγκειται στὸν πλήρη παραμερισμὸ τῶν ἀφηγηματικῶν πηγῶν, ἐπειδὴ, ὅπως ἀφίνει ὁ ἴδιος νὰ ἐννοηθῇ, αὐτὲς δὲν ταιριάζουν στὸ σχῆμα τῆς εἰρηνικῆς

συμβίωσης τών «παραγωγών», Σλάβων και Έλλήνων, ή οποία ειρηνική συμβίωση κατά την γνώμη του υπήρχε στο πλαίσιο του «κόσμου τής αγροτικής καλύβας».

—Η δεύτερη στήν προϋπόθεση (που συνεπάγεται το υπόλαχιστον προβληματικό σχήμα «κόσμος του παλατιού» από την μιὰ μεριά, «κόσμος τής αγροτικής καλύβας» από την άλλη) ότι μεταξύ τής «βάσης» και τής «κορυφής» τής πυραμίδας, όπως ό συγγρ. τής φαντάζεται στον ελληνικό μεσαιωνικό κόσμο, δεν υπάρχουν κοινά πνευματικά και άλλα στοιχεία—στοιχεία που θα ένωσαν τούς «παραγωγούς» (οί όποιοι είχαν ελληνική πολιτιστική παράδοση) με τούς παρωμένους του κόσμου του παλατιού πολύ περισσότερο απ' όσο με τούς Σλάβους παραγωγούς, οί όποιοι έμεναν σε παρόμοιες «καλύβες», είχαν όμως άλλη ή (υποτυπώδη) πολιτιστική παράδοση.

—Η τρίτη, έξ Ίσου αθάίρετη άφαίρεση, εκφράζεται με την κατηγορηματική δήλωση, ότι ή έρευνα τής επιβίωσης «άρχαιοελληνικών» έθιμων και δοξασιών στον πληθυσμό τής ελληνικής υπαίθρου, ή οποία χαρακτήριζε την νεώτερη ελληνική ιστοριογραφία (τά εισαγωγικά προέρχονται από τόν ίδιο τόν συγγρ.), είναι «ματαιοπονία», έφ' όσον πρόκειται για την «άναζήτηση κατηγοριών που είναι υπερβατικές για τό αγροτικό περιβάλλον» ενός «προφορικού πολιτισμού», όπως ήταν ό πολιτισμός του «κόσμου τής καλύβας» (βλ. σελ. 10 / 11). Άντιθέτως ό συγγρ. συνιστά και έπιχειρεί την έρευνα τών καταλοίπων από παλαιές σλαβικές παγανιστικές δοξασίες σε παραδόσεις που έπιχωριάζουν σε «πολλές» περιοχές τής σημερινής Έλλάδος και άποτελούν για τόν σημερινό άντικειμενικό παρατηρητή μιὰ πολύτιμη πηγή¹. Για τόν ισχυρισμό δεν υπάρχει ή (αυτονόητη) τεκμηρίωση. Τό μόνο παράδειγμα, που δίνεται (σε άλλη μελέτη), ούτε πολύ πειστικό είναι, ούτε φυσικά έπαρκές².

1. Βλ. τού Ίδιου : «Έκφάνσεις τής έλληνο-σλαβικής καθημερινότητας κατά τόν Μεσαίωνα», Θεσσαλονίκη 1990. (Έλληνική απόδοση και βουλγαρικό πρωτότυπο τής διάλεξης που δόθηκε την 1η Δεκεμβρίου 1989 στην Σόφια, με την ευκαιρία τής άπονομής στον συγγραφέα του τιμητικού μεταλλίου «Κυανή ταινία» του Πανεπιστημίου τής Σόφιας), σελ. 12: «Μιά άκρως ενδιαφέρουσα πλευρά του θέματος αυτού» (που άφορά στην έλληνοσλαβική «καθημερινότητα»), παρατηρεί ό συγγρ. προηγουμένα, «είναι ό θρησκευτικός συγκριτισμός» (sic!), «που υπάρχει στις δυτικές επαρχίες τής βυζαντινής αυτοκρατορίας, στην μεσαιωνική Έλλάδα, μιὰ περιοχή, όπου συνυπάρχουν οί έλληνικοί με τούς σλαβικούς γλωσσικούς φορείς από τόν 7ο αϊ.». Για τς θέσεις του συγγρ. στην διάλεξη αυτή βλ. παρακάτω, σ. 528, σημ. 2.

2. Στην άνωτέρω διάλεξη ό συγγρ. παραπέμπει (βλ. σελ. 13, σημ. 13) στην μελέτη του «Aspects of Early Slavic Paganism. The evidence of Pseudo-Kaisarios», ή οποία πρόκειται νά δημοσιευθή στον τιμητικό τόμο για τόν Μ. Α. Anastos (βλ. βιβλιογραφία, σελ. 27). Είναι πολύ πιθανό ότι και σ' αυτήν θά κάνει λόγο για τά λεγόμενα «σμερδάκια», τά δαιμόνια που άπαντούν σε σλαβικής (κατά τόν συγγρ.) προελεύσεως παραδόσεις του χωριού τής Γορτυνίας Ζυγοβίσι (βλ. τού Ίδιου : Frühe slavische Elemente im Namensgut Griechenlands, στον τόμο: «Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert, Südost-europa Jahrbuch, τ. 17, 1989, έκδ. από τόν Β. Hänsel, Μόναχο / Βερολίνο, σ. 59). Στην μελέτη αυτή ή συσχέτιση τής λ. «σμερδάκια» με τό σλαβικό «*smbrdb*» (= αυτός που προκαλεί φόβο) παρουσιάζεται άπλώς ως πιθανή (wahrscheinlich). Στο βιβλίο τού Δ. Ζακυνθνού «Οί Σλάβοι εν Έλλάδι», Αθήνα 1945 (που έλάχιστα ή καθόλου λαμβάνει υπ' όψιν του ό συγγρ.) άναφέρεται ότι μεταξύ τών σλαβικής προελεύσεως λέξεων που υπάρχουν στην Νέα Έλληνική (συνολικά 257) μόνο τρεις δηλώνουν δεισιδαιμονίες (δπ.π., σελ. 70-71).

Οι αφαιρέσεις αυτές, ιδιαίτερα ή τελευταία με τὰ μεθοδολογικά σφάλματα πού συνεπάγεται, αποτελούν τὴν πρώτην αἰτία, γιὰ τὴν ὁποία ἐγράφη ἡ παρούσα βιβλιοκρισία. Ἡ δευτέρα — καὶ σπουδαιότερη — εἶναι μιὰ δυσεξηγήτη ἀσυνέπεια, ἡ ὁποία ὑπάρχει μεταξύ τῶν ἀπόψεων πού διατυπώνονται στὸ βιβλίο αὐτὸ καὶ σὲ ἄλλες μελέτες ἢ διαλέξεις, τοῦ ἴδιου συγγρ. Θὰ παρουσιάσω τὴν ἀσυνέπεια αὐτὴ μόνον, ἀντιπαραβάλλοντας τὰ σχετικά παραθέματα, δὲν θὰ τὴν ἐρμηνεύσω.

Ι. Παρατηρήσεις μεθοδολογικοῦ χαρακτήρα

Τὰ μεθοδολογικά σφάλματα τοῦ βιβλίου εἶναι ἐμφανῆ καὶ στὸν μὴ ἐιδικὸ ἀναγνῶστη, ἔχουν δὲ (ἐν μέρει) ἐπισημανθῇ στὴν βιβλιοκρισία τοῦ Sergei Ivanov (Μόσχα), πού δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸν Byzantinoslavica (τ. 50, 1989, σελ. 81-83). Τὰ ἀναφέρω μὲ τὴν συντομία πού μοῦ ἐπιβάλλει ὁ χρόνος.

1. Ὅτι τὸ ἐπίπεδο τῆς ἀγροτικῆς τεχνικῆς τῶν Ἑλλήνων ἀγροτῶν ἦταν τὸ ἴδιο μὲ ἐκεῖνο τῶν Σλάβων ἐπηλύδων, δὲν εἶναι οὔτε μπορεῖ νὰ εἶναι σωστό. Οἱ Ἕλληνες ἀγρότες μποροῦσαν νὰ βασίζονται σὲ πείρα αἰώνων, ὅπως καὶ στὰ τεχνολογικά ἐπιτεύγματα τῶν Ρωμαίων. Τὸ ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀγρότες παρέλαβαν τὸ πρωτόγονο γεωργικὸ ἐργαλεῖο τῶν Σλάβων «σβάρνα» (ἐνῶ διέθεταν ἀπὸ τὸ παρελθὸν ἄλλο, προφανῶς τελειότερο, τὸν λεγόμενον «βωλοκόπο») δὲν ἐξηγεῖται μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ τοῦ συγγρ. ὅτι ἡ «σβάρνα» ἀνταποκρινόταν περισσότερον στὶς οἰκονομικὰ δυνατότητες καὶ τοῦ γηγενοῦς «Γραικοῦ ἀγρότη» (βλ. σελ. 26), ἀλλὰ ἴσως πρέπει νὰ ἀποδοθῇ σὲ οἰκονομικὴ καθυστέρηση, ἡ ὁποία ἀρχίζει ἀπὸ τότε πού διεκόπησαν οἱ δεσμοὶ τῶν χωριῶν μὲ τὰ κέντρα παραγωγῆς καὶ αὐτὸ συνέβη ἐξ αἰτίας τῶν Σλαβικῶν ἐπιδρομῶν¹. Τὸ νὰ λέγεται ἐπομένως ἀπὸ τὸν συγγρ. ὅτι «ἡ διαφορά ἀνάμεσα στὸς νεοφερμένους καὶ τοὺς ντόπιους δὲν θὰ πρέπει νὰ ἦταν τόσο τεράστια» (σελ. 23) (sic!) καὶ λίγο παρακάτω (μολονότι ἐπισημαίνεται ἡ «ἐλλειψὴ ἀρχαιολογικῶν δεδομένων») ὅτι ὁ «Σλάβος ἀγρότης καλλιιεργεῖ τὴ γῆ του μὲ τὰ ἴδια περίπου ἐργαλεῖα πού χρησιμοποιοῦσε καὶ ὁ "Γραικός", "ὁ ἐλληνόφωνος"» (σελ. 24) καὶ ἄστοχο εἶναι καὶ παραπλανητικὸν.

2. Ἡ ἄποψη τοῦ συγγρ. (πού ἔχει καθοριστικὴ σημασία γιὰ τὸ βιβλίο) γιὰ τὴν «ἀντικειμενικὴ ἀντίθεση» τοῦ «κόσμου τῆς καλύβας» πρὸς τὸν «κόσμον τοῦ παλατιοῦ» στὸ Βυζάντιο καὶ ἡ θέση του, ὅτι ἡ ἔρευνα τῆς ἐπιβίωσης τοῦ ἀρχαίου κόσμου στὸν ἐκτός τοῦ «κόσμου τοῦ παλατιοῦ» πληθυσμὸς ἀποτελεῖ «ματαιοπονία», εἶναι ἐξ ἴσου ριζικὰ ἐσφαλμένες: Ὁ Ἰβάνωφ παραπέμπει σὲ μαρτυρία τοῦ Συνεσίου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἄλλοι ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς τοῦ μιλοῦσαν γιὰ τὸν Ἀγαμέμνονα καὶ τὸν Ὀδυσσεά καὶ πίστευαν ὅτι ζοῦσαν ἀκόμη². Στὸ παράδειγμα αὐτὸ θὰ μπορούσαν νὰ προστεθοῦν καὶ ἄλλα ἀπὸ

1. I v a n o v, ὅπ.π., σελ. 82: «The primitive tool of the newcomers could hardly have any advantage over the professionally made iron-teeth harrow. It had to be adopted since the village ties with professional production centres had been broken. And this happened because of the Slavic invasions. The fact that the Greeks borrowed the Slavic word σβάρνα stands as a symbol of decline and not of a harmonious merging».

2. PG 66, 1550 (288): «Ἄλλ' εἰσὶ τινες ἐν ἡμῖν, οἱ μέχρι καὶ νῦν Ἀγαμέμνονα κρατεῖν ἦγνται τὸν Ἀτρεΐδην, τὸν ἐπὶ Τροίαν, τὸν μάλα καλὸν τε καὶ ἀγαθόν. Τοῦτο γὰρ παιδιόθεν ἡμῖν ὡς βασιλικὸν παραδέδοται τοῦνομα. Καὶ Ὀδυσσεά τινά φίλον αὐτοῦ ὀνομάζουσιν οἱ χριστοὶ βουκόλοι, φαλακρὸν μὲν ἄνθρωπον, ἀλλὰ δεινὸν ὁμίλῃσαι πράγμασι, καὶ πόρον ἐν ἀμυχάνοις εὐρεῖν. Ἀμέλει γελῶσιν, ὅταν περὶ αὐτοῦ λέγωσιν, ἡγούμενοι πέρσιν ἐκετεφλῶσθαι τὸν Κύκλωπα».

μεταγενέστερες πηγές¹.

3. Παράλειψη ή, το χειρότερο, άποσιώπηση στοιχείων διαπιστώνει όμως ο άναγνώστης και στην (πολύ σύντομη) έρμηνεία που δίνεται στο βιβλίο για τις «μεμονωμένες και πρόσκαιρες έξεγέρσεις των Σλάβων» κατά τόν 8ο και 9ο αί. Τα αίτια των έξεγερσεων αυτών άναγονται σέ οικονομικούς παράγοντες, δηλ. την άρνηση πληρωμής φόρων, όπως συνέβαινε με «παρόμοιες έξεγέρσεις του άγροτικού πληθυσμού που είναι συνηθέστατο φαινόμενο στο Βυζάντιο και δέν περιορίζεται φυσικά μόνο στους σλαβόφωνους ύπηκόους της βυζαντινής κεντρικής εξουσίας» (σ.46). Οί έξεγέρσεις αυτές δέν άναφέρονται· ο συγγρ. παραπέμπει μόνο στην (καθαρά) γλωσσολογική εργασία του «Studien zu den slavischen Ortsnamen Griechenlands» 1981. Έξ άλλου άπορρίπτει την ύποψη της V. Türkova-Zaimova, ή όποία, όπως γράφει ό ίδιος, άποδίδει τις έξεγέρσεις των Σλάβων στην θέλησή τους να διατηρήσουν την άυτονομία τους (βλ. σελ. 46,115, σημ. 39). Γι' αυτόν τόν λόγο, αλλά κυρίως έπειδή ό τίτλος του βιβλίου του («Σλάβοι στην Μεσαιωνική Έλλάδα») τό επιβάλλει, θά έπρεπε να άναφερθί έκτενέστερα σ' αυτές τις έξεγέρσεις (π.χ. των Σλάβων της Άχαΐας και της περιοχής της Θεσσαλονίκης), όπως κάνουν Ιστορικοί άκόμη και σέ γενικά έργα. Άπό τήν περιγραφή των λεηλασιών και των άλλων άλιωτήτων που διέπραξαν, ιδιαίτερα στην Πελοπόννησο (βλ. π.χ. G. Ostrogorsky, Geschichte des Byzantinischen Staates, Μόναχο 1963, σελ. 161, σημ. 3-4, όπου και οι πηγές), και της σκληρής προσπάθειας των Βυζαντινών να καταστείλουν τις έξεγέρσεις αυτές (βλ. Ostrogorsky, όπ.π.) ό άναγνώστης θά απέκομιζε κάποια διαφορετική και πλησιέστερη πρός την Ιστορική πραγματική εικόνα. Τό έδάφιο που παραθέτει ό Ίβάνωφ είναι άρκετά ένδεικτικό: Κατά την έξεγερσή τους στην Πελοπόννησο τό 805, οι Σλάβοι λεηλάτησαν, όπως άναφέρει ό Πορφυρογέννητος, πρώτα τά σπίτια των Έλλήνων γειτόνων τους². Σέ άλλη μελέτη του («Historische Voraussetzungen für die Entstehung der altbulgarischen Schule von Ochrid») ό συγγρ. διατυπώνει την ίδια θέση, χαρακτηρίζοντας τις έξεγέρσεις αυτές ως «kurze Episoden». [Άξιοσημείωτο είναι ότι ή μελέτη αυτή δημοσιεύθηκε στο περιοδικό «Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich» (τ. 1, VIII, σελ. 80)]. Λάθος, που διαπιστώνει και ό άπλός άναγνώστης, είναι έξ άλλου τό να χαρακτηρίζεται ή «πολιτειακή όργάνωση της σλαβικής κοινωνίας γύρω στά τέλη του 6ου αί.» ως «άκέφαλη» (βλ. σελ. 42, 45, 48)³.

1. Βλ. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός, τ. VI, 1955, σ. λ. 310 (Ίάσων-Άργοναύτες· για την διάδοση του σχετικού μύθου στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο βλ. επίσης σελ. 327). Ί. Θ. Κακριδής, Οί άρχαιοί Έλληνες στη νεοελληνική λαϊκή παράδοση, Άθήνα 1978, σελ. 83 κ.έξ., άρ. 97 (Ήρακλής), 101 (Άριστομένης). Ίκανοποιητική συλλογή και έρευνα αυτών των παραδόσεων, την άναγκαιότητα της όποίας είχε έπισημάνει ό Κουκουλές (όπ. π., σελ. 295), έξ όσων γνωρίζω δέν ύπάρχει άκόμη.

2. De admin. Imperio, κεφ. 49: «καί ούτοι (δηλ. οι Σκλαβηνοί) έν τῷ θέματι όντες Πελοποννήσου άπόστασιν έννοήσαντες πρώτον μέν τὰς τῶν γειτόνων οίκιας τῶν Γραικῶν έξεληφθον καί εἰς άρχαγὴν έτίθεντο». Πρβλ. F. Dvornik - R. J. H. Jenkins κ.ά., De administrando Imperio, Vol. II, Commentary, London 1962, σελ. 183, όπου και ή σχετική βιβλιογραφία.

3. Τό λάθος σημειώνεται με έμφαση άπό τόν Ivanov (όπ. π., σελ. 82): «This definition is hardly applicable to the Slavic tribes in Macedonia who readily admitted numerous defectors from Thessaloniki». Τα γραφόμενα άπό τόν συγγρ. για ένα άπό τά φύλα αυτά (τούς

4. Με πολύ λίγα, και μάλιστα όχι απολύτως ακριβή στοιχεία (τά οποία παίρνει από εργασίες άλλου έρευνητή)¹ εργάζεται ο συγγραφέας για να δείξει τον «εξελληνισμό» των Σλάβων και τους «παράγοντες στους οποίους όφειλόταν». Τά στοιχεία αυτά είναι: Ένας άριθμός «φορέων του ίδιου ονόματος» (δλ. Ρενδάκιος), συνολικά 17, που μαρτυρείται (κατά τά γραφόμενα στό βιβλίο) σέ διάφορες περιοχές τής Έλλάδος: Ένας τό έτος 718, Ένας στό 865, ό τρίτος στό 920, ό τέταρτος τό 967, ό πέμπτος τό τελευταίο τέταρτο τό 10ου αιώνα, ό έκτος (ύπ' άριθ. 12) στό β' μισό τό 9ου αλ., έννέα (ύπ' άρ. 6, 7, 8, 13, 14, 15, 16, 17, 18) στόν 10ο και 11ο αιώνα (τόν ύπ' άρ. 11 ταυτίζει ό έκδότης τής σχετικής σφραγίδας μέ τόν ύπ' άρ. 2). Όλοι αυτοί κατείχαν διάφορα αξιώματα στό βυζαντινό κράτος ή ύψηλή κοινωνική θέση. Έξ άλλου ό συγγρ. άναφέρει και κάποιον «πρωτοπαπώ» τό 14ου αλ.(;) στήν Μάνη μέ τό ίδιο όνομα (βλ. «φορέα» ύπ' άρ. 9) και μάς πληροφορεί (στό σχόλιο γιατόν «φορέα» ύπ' άρ. 10) ότι «τό άρχικό ολαβικό αυτό άνθρωπωνύμιο βρίσκειται σέ χρήση και ώς νεοελληνικό πλέον έπωνυμιο μέ τήν μορφή Ροντάκιος, όπως δείχνει τό όνομα κάποιου (άλλου) ιερέα μέ τό όνομα "Ρωντάκιος Περιοδευτής"» σέ έπιγραφή τό 1430 / 31 σέ έκκλησία τής Ζωοδόχου Πηγής στήν Λακωνία» (σελ. 86). Ότι οί «φορείς» ενός μόνο ονόματος από διάφορες περιοχές και εποχές μπορούν να θεωρηθούν «μοντέλο» γιατόν εξελληνισμό τών Σλάβων και μάλιστα για να δειχθή «ό δεύτερος και ό τρίτος παράγοντας» αυτού τό εξελληνισμού, δλ. «ή ένταξη στήν βυζαντινή διοικητική ίεραρχία και ή ένταξη στά άνώτερα κοινωνικά στρώματα», όπωςόποτε δέν είναι πειστικό².

Δρουγουβίτες) είναι άρκετά ένδεικτικά για τήν σύγχυση έννοιών πού χαρακτηρίζει τό βιβλίο. Βλ. σελ. 48:

«Οι πηγές μας επιτρέπουν ακόμα να παρακολουθήσουμε τη βαθμιαία ένταξη ενός συγκεκριμένου σλαβικού φύλου στο βυζαντινό διοικητικό σύστημα και να αναπλάσουμε έτσι ένα "μοντέλο" της ατελούς πολιτειακής εξέλιξης τών Σλάβων της Ελλάδος από την αρχική άκέφαλη πολιτειακή οργάνωση έως την πλήρη διοικητική του ενσωμάτωση στο Βυζάντιο, μια ενσωμάτωση που θα καταλήξει στην *εθνολογική τους αφομοίωση*...

Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, ένα από τα φύλα τα οποία, υπό την διοίκηση ενός αβαρικής καταγωγής προσώπου (Χάτζων), συμμετέχουν στην πολιορκία τής Θεσσαλονίκης κατά τό έτος 614 είναι και οι Δρουγουβίτες⁴⁶. Περίπου έξι δεκαετίες αργότερα (676-678) ή ίδια πηγή (τα «Θαύματα του Αγίου Δημητρίου») μας παρέχει ορισμένα στοιχεία για την πολιτειακή δομή του σλαβικού αυτού φύλου: Οι Δρουγουβίτες, οι οποίοι φαίνεται ότι έχουν πλέον εγκατασταθεί μόνιμα στις δυτικές περιοχές τής Θεσσαλονίκης, διατηρούν την αυτονομία τους από τα υπόλοιπα σλαβικά φύλα κι' έχουν ως επικεφαλής τους περισσότερους από έναν "ρίγες"⁴⁷. Η μαρτυρία αυτή δέν θα πρέπει να εκληφθεί ως ένδειξη ότι τό φύλο αυτό ήταν πολυάριθμο⁴⁸, αλλά ως επιβεβαίωση ενός χαρακτηριστικού της πολιτειακής οργάνωσης τών Σλάβων, ότι δηλαδή και στους Δρουγουβίτες (όπως στα σλαβικά φύλα του Δουνάβειος που συναντούμε στον Προκόπιο, Ψευδο-Μαυρίκιο κ.ά. έναν αιώνα πριν) εξακολουθεί να ισχύει τό καθεστώς της "δημοκρατίας", ή έλλειψη δηλαδή κάθε μοναρχικού θεσμού».

Και μέ εισαγωγικά ή έννοια «δημοκρατία» δέν έχει καμμία σχέση μέ τό καθεστώς τών «ρηγών» πού περιγράφεται προηγουμένως και χαρακτηρίζεται κατά παράδοξο τρόπο ως «άκέφαλο».

1. Ίδιαίτερα του H. Ditten (Prominente Slaven), Βερολίνο 1983 (άναφέρεται απότόν συγγρ. στήν σελ. 123, σημ. 1 τό βιβλίου).

2. Οί πληροφορίες πού δίνονται για έναν από τούς Ρενδάκιους,τόν Σισίννιο (ύπ' άρ. 1, σελ. 79-80) προκαλούν, άν μή τι άλλο, σύγχυση στόν άναγνώστη. Στήν σελ. 79

Το ίδιο ισχύει και για το δεύτερο «μοντέλο», την συμβίωση δηλ. των Έλλήνων κατοίκων της Ίερισσού και των «Σλάβων Βουλγάρων», όπως συνηθίζει να τους αποκαλή, με τρόπο που προκαλεί τουλάχιστον σύγχυση¹, ό συγγρ. (βλ. σελ. 98). Και στά δύο «μοντέλα» πρόκειται για γενικεύσεις μεμονωμένων και μη επαρκώς γνωστών δεδομένων. Τέλος ό συγγρ. αναφέρει και ένα τέταρτο παράγοντα εξελληνισμού, την «πολιτιστική αφομοίωση» (σελ. 99). Γι' αυτήν όμως δέν παραθέτει κανένα στοιχείο². Η παράθεση, κυρίως όμως ό κριτικός σχολιασμός όλων των σχετικών με τόν εξελληνισμό των Σλάβων στοιχείων είναι για τόν συγγρ. για ένα ακόμη λόγο αναγκαία, επειδή δέχεται ότι οι Έλλαδικές περιοχές όπου έγκατεστάθησαν οι Σλάβοι ήταν προηγουμένως «αποδεκατισμένες» (βλ. π.π.). "Αν ήταν πράγματι έτσι, ό εξελληνισμός των πολλών Σλάβων που «γέμισαν» «μιάν άδεια χώρα» από τούς λίγους Έλληνες που είχαν μείνει φαίνεται μάλλον άπιθα-

αναφέρονται οι δύο «έπιτυχείς μεσολαβήσεις» του Σισίννιου Ρενδάκου προς τούς Βουλγάρους, εκ μέρους του αυτοκράτορα Λέοντα Γ' (τό 717) και του «άντιπάλου του, έξόριστου στή Θεσσαλονίκη πρώην αυτοκράτορα 'Αναστασίου Β'» (τό 718) και τονίζεται ότι «δέν ήταν τελικά ένας τυχαίος άπεσταλμένος στους Βουλγάρους. Η σλαβική καταγωγή του και ιδιαίτερα ή γνώση της γλώσσας του σλαβικού έθνολογικού στοιχείου στό Βουλγαρικό κράτος θά ένισχυσαν άσφαλώς τίς διαπραγματευτικές του δυνατότητες». Στην σελ. 124, σημ. 6, όμως, όπου παραπέμπει, αναφέρει ότι οι Βούλγαροι «άλλάζοντας στρατόπεδο ύστερα από μία έπιστολή του Λέοντα Γ' έστειλαν δέσμοι στόν αυτοκράτορα τόν άντίπαλό του 'Αναστάσιο καθώς και την κεφαλή του μεσολαβητή, του Σισίννιου Ρενδάνκη» (sic!).

1. Στην σελ. 96 αναφέρονται επίσης ως «Σλάβοι Βούλγαροι», στην σελ. 97 ως «Βούλγαροι Σλάβοι», στην ίδια και την επόμενη σελίδα (98) ως «Σλάβοι Βούλγαροι» (πάντοτε με εισαγωγικά), στην ίδια και στην επόμενη σελίδα (99) άπλως ως Σλάβοι (τέσσερις φορές), στις σελίδες 69 και 73 ως Βούλγαροι Σλάβοι χωρίς εισαγωγικά. Ο F. Dölger τούς αποκαλεί καλώς Σλάβους (βλ. σελ. 90). Στην σελ. 116 (σημ. 39) ό συγγρ. παραθέτει την άποψη της V. Tirkova-Zaimova, σύμφωνα με την οποία οι Κύριλλος και Μεθόδιος άνήκαν έθνολογικά στους «Βούλγαρους Σλάβους»—πράγμα που έπιτρέπει τό συμπέρασμα, ότι ό χαρακτηρισμός προσιδιάζει στην βουλγαρική ιστοριογραφία: Στην σελ. 117 ό συγγρ. παρατηρεί ότι communismis opinio στην βουλγαρική ιστοριογραφία είναι ότι οι Σλάβοι της μεσαιωνικής Έλλάδος άνήκαν στόν «βουλγαρικό κλάδο», την οποία και επικρίνει. Στην διύλεξη που έδωσε στην Σόφια (τόν Δεκέμβριο του 1989) χαρακτηρίζει τόν πληθυσμό της Ίερισσού «άκριβέστερα» ως «βουλγαρικό» (όπ. π., σελ. 13' βλ. παρακάτω, σ. 528, σημ. 2). Βουλγάρους θεωρεί επίσης τούς Σλάβους της Ίερισσού στην μελέτη του «Historische Voraussetzungen für die Entstehung der altbulgarischen Schule vom Ochrid» που δημοσιεύθηκε στό περιοδικό «Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich», 1, VIII, 1986 (σ. 82). Βλ. γι' αυτήν παρακάτω, σ. 524, σημ. 1 κέξ. Πολύ σφαιρότερες—όσο και πειστικές—είναι οι παρατηρήσεις και κρίσεις του Δ. Ζακυθινού («Οί Σλάβοι έν Έλλάδ», όπ.π., σελ. 82-86), όπου βέβαια άποφeyγονται αυτοί του είδους οι (παραπλανητικοί) χαρακτηρισμοί. Σύγχυση προκαλεί επίσης ή γενική και άόριστη άναφορά στά «ιδιώματα εκείνα που άνήκουν στόν άνατολικό κλάδο των νότιων Σλάβων και τά όποια, συμβατικά, ονομάζουμε βουλγαρικά» (σελ. 72' πρβλ. Ζακυθινού, όπ.π., σελ. 85 κέξ.).

2. Περιορίζεται στό να παραπέμψη σέ μία μεταπτυχιακή έργασία (της Κ. Πουτούρογλου), ή όποια δέν έχει ακόμη περατωθή (σελ. 126, σημ. 52).

νος. Όπως θα δούμε άμέσως παρακάτω, ό συγγρ. σέ προηγούμενη μελέτη του παρουσιάζει πολύ διαφορετικές άπόψεις.

II. Άντιφάσεις και παραλείψεις

Περισσότερες επιφυλάξεις και μεγαλύτερη δυσφορία προκαλούν όμως όρισμένες άντιφάσεις του συγγρ. —άντιφάσεις που όφείλονται όχι σέ διαφορετικές κατά καιρούς έπιστημονικές έκτιμήσεις, αλλά σέ περιστασιακό χαρακτήρα έκτιμήσεις ή έντυπώσεις. Τά παραδείγματα που άκολουθούν είναι, νομίζω, άρκετά ένδεικτικά, γι' αυτό κρίθηκε σκόπιμο νά παρατεθούν άυτολεξεί. Ό συγγρ. όχι σπάνια «μεταφέρει» από τό ένα δημοσίευμα στο άλλο (μεταγενέστερο) όλόκληρες παραγράφους (με όρισμένες παραλλαγές), πράγμα που καθιστά ούσιαστικά ίσχυή τήν έπιστημονική του παραγωγή¹. Τό χειρότερο είναι όμως ότι σ' αυτές τις παραλλαγές (που μπορεί νά είναι παραλείψεις ή διαφορετικά συμπεράσματα) παρατηρούνται οί άντιφάσεις εκείνες, γιά τις όποιες έγινε άνωτέρω λόγος.

1. Παραπέμποντας σέ μελέτες παλαιότερων έρευνητών (R. Carpenter, *Discontinuity in Greek Civilisation*, Cambridge 1916, 12 κέξ., και P. Lemerle, *Agrarian History*, χ. ρ., σ. 48) ό συγγρ. ύποστηρίζει στο ύπό κρίση βιβλίο (σελ. 14), ότι οί Σλάβοι με τήν εγκατάστασή τους στις «δημογραφικά άποδεδειγμένες Έλλαδικές περιοχές δέν κατακτούν αλλά μάλλον γεμίζουν μιá άδεια χώρα και ότι ή εγκατάσταση αúτē ήταν μιá "έύλογία" που σημαδεύει τήν έναρξη μιáς περιόδου οίκονομικής άνθησης». Στο ίδιο βιβλίο άποδίδει τόν έξελληνισμό τών Σλάβων σέ διάφορους οίκονομικούς και κοινωνικούς παράγοντες (κυρίως μάλιστα στους πρώτους). Σέ παλαιότερο δημοσίευσμά του όμως (Toponymy and History. Observations concerning the slavic toponymy of the Peloponnese), που δημοσιεύθηκε στο έκδιδόμενο στην Θεσσαλονίκη (άπό τήν Έταιρεία Σλαβικών Μελετών) περιοδικό «Cyrillomethodianum» τό 1983, άποδίδει τόν έξελληνισμό τών Σλάβων στην Πελοπόννησο κατηγορηματικώτατα «πρό πάντων στην άριθμητική έπεσοχή του έλληνικού πληθυσμού» (τόμ. ΧΙΙ, σελ. 10)². Γιατί στο τελευταίο του βιβλίο όχι μόνο δέν γίνεται

1. Μερικά παραδείγματα: Περίπου δύο σελίδες άπό τό άρθρο «Toponymy and History» στο περιοδικό «Cyrillomethodianum» (VII, 1983, 99-100) μεταφέρονται σχεδόν άυτολεξεί στο βιβλίο «Οί Σλάβοι στην Μεσαιωνική Έλλάδα» (σελ. 60-61). Τά όνόματα τών Σλάβων παροίκων τής Έριτσού άναφέρονται και σχολιάζονται κατά τόν ίδιο τρόπο σέ άρθρο που δημοσιεύθηκε τό 1986 στο περιοδικό «Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich» (I, VII, σ. 77-78), αλλά και στο βιβλίο «Σλάβοι στην Μεσαιωνική Έλλάδα» (σ. 98/99).

2. Σλάβοι στην Μεσαιωνική Έλλάδα (Θέσ/νίκη 1988), σ. 14: «Οί Σλάβοι, οί οποίοι εγκαθίστανται μόνιμα στις δημογραφικά άποδεδειγμένες Έλλαδικές περιοχές πέντε δεκαετίες αργότερα, φαίνεται, λοιπόν, ότι επουλώνουν μιá χαίνουσα πληγή ή, όπως παρατήρησε κάποιος ερευνητής, ότι "δέν κατακτούν, αλλά μάλλον γεμίζουν μιαν άδεια χώρα". Από τήν άποψη αúτē, η "μεταάσπηση" του νέου εθνολογικού στοιχείου αποτελεί ένα θε-

«Cyrillomethodianum» (Θεσσαλονίκη, 1983), σ. 109: «The objective historian, then, knows very well that the Slav settlers in the Peloponnese were absorbed by the denser Greek element many centuries before the process of the ethnogenesis of Greece's modern neighbours, the Bulgarians, had begun. Nevertheless, the ethnological smoothing-out is not, in our opinion, to be ascribed to that transcendent, metaphysical civilising power of Helle-

ἀναφορά σ' αὐτὴν τὴν ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ (ἔστω καὶ σὲ σχέση μόνον μὲ τὴν Πελοπόννησο) ἀλλὰ ὑποστηρίζεται τὸ ἀντίθετο, δὲν καταλαβαίνει εὐκόλα ὁ ἀναγνώστης. Ἐντύπωση προξενεῖ ὅτι σὲ ἄλλο ἄρθρο τοῦ (Historische Voraussetzungen für die Entstehung der albulgarischen Schule vom Ochrid), ποῦ δημοσιεύθηκε τὸ 1986 στὸ περιοδικὸ «Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich» (I, VIII, σ. 77-83) ἀποδίδει ἐπίσης τὸν ἐξελληνισμό τῶν ἐγκατεστημένων στὴν Ἑλλάδα Σλάβων γενικά στὴν ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ!... Ἡ ἀποψη αὐτὴ συνοδεύεται ὥστόσο στὸ ἴδιο ἄρθρο ἀπὸ (κατὰ τὴν γνώμη μου) πολὺ προβληματικούς ἰσχυρισμοὺς τοῦ συγγρ. περὶ «ὀργανικῆς ἐνσωματώσεως» μεγάλων περιοχῶν τῆς δυτικῆς Μακεδονίας στὸ Βουλγαρικὸ κράτος κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς διακυβερνήσεως τοῦ Βόριδος Α' (886-889) (ὁπ. π., σελ. 81-83), γιὰ τοὺς ὁποίους (ἰσχυρισμοὺς) παραπέμπει σὲ ἔργα Βουλγάρων ἐρευνητῶν. Τὸ κείμενο εἶναι αρκετὰ ἐνδεικτικὸ, γι' αὐτὸ τὸ παραθέτω ἑδῶ ὁλόκληρο².

τικὸ παράγοντα (μια «εὐλογία», ὅπως παρατηρεῖ ὁ Lemerle) καὶ σημαδεύει τὴν ἐνάρξη μιᾶς περιόδου οικονομικῆς ἀθη-
σης που θα ἀκολουθήσει».

«Συνοψίζοντας τα αποτελέσματα τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ καταλήγουμε στο συμπέρασμα ὅτι ἡ μελέτη τῶν πηγῶν μας βοηθᾷ νὰ ἐντοπίσουμε ὀρισμένους παράγοντες οἱ ὁποῖοι συνέβαλαν στὸν ἐξελληνισμό τῶν Σλάβων τῆς Ελλάδος. Οἱ παράγοντες αὐτοὶ εἶναι: α) ἡ οικονομικὴ αὐτίση με το γηγενές στοιχείο, β) ἡ ἐνταξίση στὴ βυζαντινὴ διοικητικὴ ἱεραρχία, γ) ἡ ἐνταξίση στα ἀνώτερα κοινωνικά στρώματα καὶ δ) ἡ πολιτισμικὴ ἀφομοίωση» (σ. 99).

1. Βλ. σελ. 80: «Was die Slawen Griechenlands betrifft, so waren an objektiven Faktoren, die die Bildung eines eigenständigen Staatsgebildes verhinderten, schon bei ihrer Ankunft vorgegeben: erstens war die eingesessene griechischsprachige Bevölkerung zahlenmäßig überlegen (darüber belehrt uns sowohl ein unvoreingenommenes Studium der Quellen als auch die Sichtung der slawischen Ortsnamen Griechenlands) und zweitens war, auf lange Sicht die staatliche Präsenz von Byzanz in den griechischen Provinzen vorhanden».

2. «Wir verfügen über keine sicheren Nachrichten, wann genau die makedonischen Gebiete dem bulgarischen Staate einverleibt wurden. Wir können aber mit Sicherheit davon ausgehen, daß um die Mitte des 9. Jhds., also am Anfang der Regierungszeit von Boris (852-889) die westliche Grenze seines Staates entlang einer Linie westlich von Belgrad im Norden bis zur Glavinica im Süden verlief, während seine südwestliche Grenze vom Unterlauf des Flusses Semini an der Adria-Küste, dann südlich von Velegrada (h. Berat) über Ostrov, Edessa (Voden), bis zur-Prošek (am Mittellauf des Varder) reichte»⁹.

Diese Gebiete, die, wie erwähnt, spätestens seit dem Anfang des 7. Jhds. von einer kompakten slawischen Bevölkerung besiedelt wurden, stellten für eine Zeitspanne von zweieinhalb Jahrhunderten (vom 7. bis zur Mitte des 9. Jhds.) eine Pufferzone zwischen Byzanz

nism, which many modern historian invoke, but rather it was the objective course of events and, most important, numerical superiority of the Greek element in the Peloponnese which caused the ethnological disappearance of the Slavs».

2. Μεγαλύτερη γίνεται ή δυσφορία και τοῦ μὴ εἰδικοῦ ἀναγνώστη ὅταν ἀντιπαραβάλλῃ τὸ τέταρτο (καὶ τελευταῖο) κεφάλαιο τοῦ βιβλίου «Σλάβοι στὴν Μεσαιωνική Ἑλλάδα» πρὸς, ὅπως ἀναφέρθηκε, ἐπιγράφεται «Παράγοντες ἐξελληνισμοῦ», μὲ τὴν μελέτη «Zur sozialen und ethnischen Assimilierung der Slaven in Byzanz: der Fall der Rhendakioi», ἡ ὁποία πρόκειται νὰ δημοσιευθῇ σὲ τιμητικὸ τόμο γιὰ τὸν (ἀποθανόντα) Βούλγαρο ἐρευνητὴ Ivan Duicev (Studia Slavico-Byzantina et mediaevalia europensia in memoriam I. Duicev, τ. II, Σόφια). Στὴν μελέτη δίνονται ὁρισμένα ἐπὶ πλέον στοιχεῖα γιὰ μερικὸς ἀπὸ τοὺς ἀναφερόμενους στὸ βιβλίο Πεντάκιους, πὺλ λείπουν στὸ ἐλληνικὸ βιβλίο. Ἐπίσης στὴν μελέτη γίνεται τιμητικὴ ἀναφορά στὴν σημασία τοῦ ἔργου τοῦ Duicev (σελ. 1, Εἰσαγωγή). Κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως ἡ μελέτη εἶναι μεταφορὰ ἀπὸ τὰ ἐλληνικὰ στὰ γερμανικὰ μερῶν τοῦ βιβλίου (χωρὶς δυστυχῶς αὐτὸ νὰ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν συγγρ. στὴν μελέτη). Ἡ μεταφορὰ δὲν ἰσχύει ὅμως γιὰ ὁρισμένες φράσεις τοῦ δημοσιευμένου στὰ Ἑλληνικὰ βιβλίου, οἱ ὁποῖες «κόβονται» στὴν μελέτη (δηλ. στὴν γερμανικὴ μετάφραση). Ὅπως δὲ-

und dem bulgarischen Staate dar. Über die Herrschaftsverhältnisse, die in dieser Großregion existierten, lassen uns unsere Quellen nichts Genaues erfahren...

In den letzten Regierungsjahren von Boris I. sollte auch der Grundstein für die organische Integration der neugewonnenen makedonischen Gebiete in seinem Staate gelegt werden: die Entsendung im J. 886 des aus Pannonien vertriebenen Schülers von Methodius, Klements in jene südwestliche Region Bulgariens mit dem Auftrag, die slawisch geschriebenen liturgischen Bücher dort zu vertreiben¹⁰. Für die Gründe dieser folgensweren Entscheidung des bulgarischen Herrschers wurden bisher in der Forschung unterschiedliche Annahmen aufgestellt, auf welche hier nicht weiter eingegangen werden soll. Historisch wichtig bleibt eben die Tatsache der Einführung und Verbreitung der slawischen Schrift in den makedonischen Gebieten des bulgarischen Staates. Eine Tatsache, die einen objektiven historischen Prozeß eingeleitet hat: mit dem Heranwachsen der Schule von Ochrid verstärkte sich auch in jener Gegend Bulgariens das Bewußtsein, daß man zu einer von der römischen Welt abgesonderten Gemeinschaft gehörte. Es ist kein Zufall, daß, als in den folgenden schweren Zeiten das politisch-kulturelle Zentrum des östlichen Bulgarien nicht mehr existierte, der Geist des Widerstandes und der Bewahrung der politischen Selbständigkeit gegenüber Byzanz eben in den westlichen Gebieten Bulgariens, im Staate Samuels und seiner Nachfolger lebendig geblieben ist. Nicht zufällig ist es auch, daß das erste schriftliche Bekenntnis zu dieser, auf der Basis des altbulgarischen Schrifttums entstandenen Ideologie, in dieser Gegend sich befindet: so bezeichnet sich selber der letzte Herrscher dieses Staates im J. 1016 als «bulgarischer Selbstherrscher», der besorgt um das Wohl seiner, Untertanen, der Bulgaren, ist. Ein Beweis, daß die Maßnahmen von Boris, seine neugewonnenen Gebiete im Staate zu integrieren, Früchte getragen haben¹¹.

9. V. GJUZELEV, Knjaz Boris Parvi (Bälgara prez vtorata polovina na IX vek). Sofija, 1979, S. 40 f.

10. AL. MILEV, Grăckite žitija na Kliment Ochridski, Sofija 1966, S. 110 ff; V. GJUZELEV, Knaz Boris Parvi, S. 338 ff.

11. J. ZAIMOV V. ZAIMOVA, Bitolski nadpis na Ivan Vlaadislav samodăržec bălgarski, — strobălgarski pametnik ot 1015—1016 godina, Sofija, 1970, S. 33».

1. Ὑποβλήθηκε σὲ δακτυλογραφημένη μορφή στὸ Τμήμα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ἀπὸ τὸ κείμενο αὐτὸ προέρχονται τὰ παραθέματα πὺλ δημοσιεύονται ἐδῶ.

ποτε αυτή ή προσθήκη ή ή αφαίρεση στοιχείων αυτή καθ' εαυτή θά γινόταν κατανοητή (και θά ήταν ως ένα βαθμό θεμιτή), αν οι σχετικές φράσεις δέν είχαν ένα όρισμένο περιεχόμενο, έτσι ώστε ή προσθήκη ή ή αφαίρεσή τους νά αλλάζουν τήν γενική εντύπωση τής μελέτης. Συγκεκριμέναν:

α) Στο έλληνικό βιβλίο ό συγγρ. άσκει έμμέσως, αλλά σαφώς κριτική σέ Βούλγαρους έρευνήτες, γράφοντας (σωστά) ότι «ό φορέας ένός όνόματος ξένου (σλαβικού) έτύμου δέν έχει άναγκαστικά και ξένη (σλαβική) έθνολογική ταυτότητα» και έπικρίνει άπλουστεύσεις τών τύπων «Ευγένιος Βούλγαρις=Βούλγαρος» (βλ. σελ. 88). Στην προοριζόμενη γιά τόν τιμητικό τόμο τού Βούλγαρου έρευνήτη μελέτη ή τοποθέτηση αυτή αλλάζει σημαντικά: Πρώτα-πρώτα «κόβεται» τό παράδειγμα τού Ευγενίου Βούλγαρι· έπειτα έπισημαίνεται ότι με τά στοιχεία πού διαθέτει ή σημερινή έρευνα δέν μπορεί νά δώση μία γενικά άποδεκτή άπάντηση στό πρόβλημα τής έκτασης πού είχε ή παρουσία τού σλαβικού στοιχείου στό Βυζαντινό κράτος. Και τρίτο (και σημαντικότερο) τονίζεται ότι, όπως δέν μπορεί κανείς νά δεχθί ότι όλοι οι φορείς σλαβικών όνομάτων ήταν Σλάβοι, άλλο τόσο «άπαράδεκτο είναι ότι όλοι αυτοί οι φορείς δέν είχαν τίποτε άλλο Σλαβικό έκτός από τήν ρίζα τού όνόματός τους και ήταν Ρωμαιοί με κρατική συνειδηση»¹. Γιά τήν διαφορά τής τοποθέτησης νομίζω πώς δέν χρειάζεται κανένα σχόλιο. Θά μπορούσε μόνο νά αναφερθί ότι ένώ στό έλληνικό βιβλίο γίνεται λόγος γιά εξέλληνισμό, έδώ χρησιμοποιείται ό όρος «Ρωμαιοί» (Rhomäer).

β) Στην προοριζόμενη γιά τόν Βούλγαρο έρευνήτη μελέτη υπάρχει μία φράση, όπου τονίζεται ό «μη πλήρης εξέλληνισμός» μάς σλαβικής οικόγενειας, ή όποία λείπει στό έλληνικό βιβλίο. Άντιθέτως στό έλληνικό βιβλίο υπάρχει άλλη φράση, όπου τονίζεται ή «οικονομική ταύτιση με τό γηγενές στοιχείο», ή όποία όμως «κόβεται» στην προοριζόμενη γιά τόν Βούλγαρο έρευνήτη μελέτη².

γ) Στο έλληνικό βιβλίο γίνεται (με άναφορά στην σημασία τής κοινωνικής άνόδου όρισμένων Σλάβων) λόγος γιά τήν «έθνολογική άφομοίωση» (σελ. 89)—πράγμα πού σημαίνει, αν κανείς άνατρέξη στην προηγούμενη σελίδα (88), τόν «εξέλληνισμό» τους. Στην γερμανική μετάφραση τής ίδιας παραγράφου, πού περιέχεται στην μελέτη γιά τόν

1. 'Αφιέρωμα στον Duicev, σ. 8: «Ohne ins Detail gehen zu wollen, sei hier festgesetzt, daß die bisherigen Versuche uns in eine Sackgasse geführt haben: wie es einem unvoreingenommenen Betrachter nicht einleuchten mag, weswegen sämtliche Träger eines slavischen Namens zu Slaven erklärt werden sollten, genauso gut kann der gleiche Betrachter die Behauptung nicht hinnehmen, daß alle diese Träger, außer dem Etymon ihres Namens, nichts Slavisches hatten und staatsbewußte Rhomäer waren...».

2. Σλάβοι στην Μεσαιωνική Έλλάδα, σ. 88: «Σς πρώτο παράγοντα ο οποίος επιτάχυνε τη διαδικασία εξέλληνισμού του σλαβικού στοιχείου θα μπορούσε να κατονομάσει κανείς την συγκέντρωση έγγειας περιουσίας και την επακόλουθη οικονομική ταύτιση με το γηγενές στοιχείο: χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Ρενδάκιου Ελλαδικού (βλ. αρ. 3 πιο πάνω) ο οποίος, σύμφωνα με τις πηγές μας, ανήκε σε μια οικογένεια γαιοκτημόνων της Πελοποννήσου».

'Αφιέρωμα στον Duicev, σ. 8. «Man kann als ersten Factor, der diesen Hellenisierungsprozeß beschleunigt hat, die Aneignung von Produktionsmitteln (Landbesitz) nennen: dies läßt sich im Falle von Rhendakios Helladikos (Nr 3 oben) beobachten. Er gehörte einer vermögenden Familie der Peloponnes, welche, nach Ausweis unserer Quellen, nicht völlig gräzisiert war».

τιμητικό τόμο του Βούλγαρου έρευνητή, ό όρος «έθνολογική άφομοίωση» έχει άντικατασταθί με τόν όρο «έκρωματισμός» (Rhomäisierung) (sic)!

3. Τό συμπέρασμα πού προκύπτει από τά παραδείγματα αυτά, ότι δηλ. ό συγγρ. άλλζει άπόψεις ή χαρακτηρισμούς γιά καθαρά περιστασιακούς λόγους, έπιβεβαιώνεται και από τήν άντιπαραβολή του υπό κρίση βιβλίου με τό τελευταίο δημοσίευσμά του πού έχει τίτλο «Έκφάνσεις τής έλληνοσλαβικής καθημερινότητας κατά τόν Μεσαίωνα». Πρόκειται, όπως αναφέρθηκε (βλ. σημ. 1) γιά τό κείμενο μιάς διάλεξης πού δόθηκε από τόν συγγρ. στό Πανεπιστήμιο τής Σόφιας τόν Δεκέμβριο του 1989, μεταφράστηκε στά 'Ελληνικά και έκδόθηκε από τόν συγγραφέα (μαζί με τό πρωτότυπο) τό 1990 στήν Θεσσαλονίκη (σελ. 13).

"Όπως είναι αυτόνομο και γιά τόν μη ειδικό άναγνώστη, γιά νά μπορή κανείς νά μιλήσει «περί εκφάνσεων τής καθημερινότητας» στό μακρινό παρελθόν και μάλιστα σέ άναφορά πρός τίς σχέσεις διαφορετικών από φυλετική άποψη όμάδων, χρειάζονται έπαρκή στοιχεία από διάφορους τομείς τής ζωής και ειδικές έρευνες, τά όποια δέν υπάρχουν, τουλάχιστον στήν έκταση πού θά έπρεπε. "Αλλωστε και ό ίδιος όμολογεί (στήν μελέτη του γιά τόν τιμητικό τόμο του I. Duicev) ότι και στόν ιδιαίτερο έρευνητικό του τομέα, δηλ. στήν έρευνα τών σλαβικών άνθρωπωνύμων, δέν μπορεί νά φθάσει κανείς σέ βέβαια συμπεράσματα.

α) 'Αφετηρία του συγγρ. και στήν διάλεξη αυτή είναι ή συμβίωση 'Ελλήνων και «Σλάβων Βουλγάρων» στήν 'Ιερισσό. 'Ενώ όμως στό βιβλίο του «Σλάβοι στήν Μεσαιωνική 'Ελλάδα» ή συμβίωση αυτή χρησιμοποιείται ως «μοντέλο» γιά νά δείχθι ό «έξελιγνισμός» τών Σλάβων, στήν διάλεξη γίνεται λόγος γιά ένα ενιαίο κόσμο («'Ελλήνων και Σλάβων-Βουλγάρων»), «τόν όποιο καθιστούν ένα συμπαγές άμάλαγμα δύο άντικειμενικοί παράγοντες, ό ρόλος του στήν διαδικασία τής παραγωγής και ή άλληλέγγυα οικονομική, ίδεολογική και πολιτική έξάρτηση από τόν μηχανισμό τής κρατικής έξουσίας». Και έπειθε ό συγγρ. θεωρεί τόν κόσμο αυτόν (πού χαρακτηρίζεται προηγουμένως ως «κόσμος τής καλύβας») ως «συμπαγές άμάλαγμα», χαρακτηρίζει τήν «άναζήτηση έθνικής συνείδησης» σ' αυτόν ως «μυταιοπονία» και επικρίνει έρευνητές στήν «δική του χώρα» (δηλ. τήν 'Ελλάδα) και «έδω» (δηλ. στήν Βουλγαρία) πού υποβάλλονται σ' αυτήν τήν «μυταιοπονία» (σελ. 13). 'Αντιθέτως συνιστά (μεταξύ άλλων) τήν μελέτη τής «έλληνοσλαβικής καθημερινότητας» σέ διάφορους τομείς, και ιδιαίτερα στόν «θρησκευτικό συγκριτισμό» (ή λέξη γράφεται δύο φορές έσφαλμένως έτσι—άντι του όρθου συγκρητισμός, σελ. 12). Στήν πραγματικότητα ό συγγραφέας έχει νά παρουσιάσει μόνο ένα σχετικό παράδειγμα (δηλ. τό «σμερδάκια» από τό Ζυγοβίσι τής Γορτυνίας) και αυτό άμφίβολο (βλ. π.π., σ. 518, σημ. 2).

β) Στό βιβλίο «Σλάβοι στήν Μεσαιωνική 'Ελλάδα» ό συγγρ. επικρίνει σέ μία ύποσημείωση «όρισμένους έρευνητές» (προφανώς Βουλγάρους) πού μιλούν γιά βουλγαρικό έθνολογικό στοιχείο στήν Χαλκιδική και παραπέμπει σέ μία σχετική μελέτη του («Die Bulgaren im Byzantinischen Reich. Kritische Bemerkungen) πού δημοσιεύθηκε τό 1981 στό (έκδιδόμενο ως γνωστόν στήν Θεσσαλονίκη) περιοδικό «Balkan Studies» (τόμ. 22,

1. Σλάβοι στήν Μεσαιωνική Ελλάδα, σ. 89: «Ως τρίτο παράγοντα *έθνολογικής αφομοίωσης* μπορεί, λοιπόν, νά κατονομάσει κανείς τή δυνατότητα κοινωνικής ανόδου στή βυζαντινή κοινωνία».

'Αφιέρωμα στον Duicev, σ. 9: «Man wird also als dritten Faktor der *Rhomäisierung von Einzelpersonen* slavischer Herkunft die soeben erwähnte Möglichkeit des sozialen Aufstiegs in Byzanz ansehen können».

σελ. 249-267)¹. Ἀντίθετα στὴν διάλεξη τῆς Σόφιας τονίζει καὶ μάλιστα μὲ πολλὴ ἐμφαση ὅτι τὸ σλαβικὸ γλωσσικὸ σύστημα τῶν ξένων ἐποίκων τῆς Ἱερисσοῦ (μέρους τοῦ «κόσμου τῆς καλύβας») ἦταν σαφῶς βουλγαρικό, ἐνῶ οἱ ἴδιοι οἱ ἐποικοὶ ἀποκαλοῦνται ἐπανειλημμένως Βούλγαροι («Βούλγαροι καλλιεργητές», «νεόφερτοι Βούλγαροι» (σελ. 11). Ἀκόμη τονίζεται τὸ «πλήθος» τῶν δανειῶν λέξεων τῆς μιᾶς γλώσσας πρὸς τὴν ἄλλη, χωρὶς ὅμως νὰ ἀναφέρεται κανένα ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο ἢ σχετικὴ μελέτη².

γ) Ὅπως καὶ στὸ ὑπὸ κρίση βιβλίο (βλ. π.π., σ. 523, σημ. 2), ἔτσι καὶ στὴν διάλεξη τῆς Σόφιας, ὁ συγγρ. ἀποδίδει πρωταρχικὴ σημασία στὶς «οἰκονομικὲς δομές». Στὴν διάλεξη τῆς Σόφιας ἡ τοποθέτηση αὐτὴ δηλώνεται κατηγορηματικά, ἐνῶ παράλληλα τονίζεται ὅτι τὰ πρόσφατα κοσμογονικὰ γεγονότα στὴν Εὐρώπη παρακινοῦν τὸν ἱστορικὸ στὴν ὑπέρβαση τῆς προσωπικῆς (προφανῶς ἐθνικῆς) ἰδεολογίας. Παραθέτω τὴν σχετικὴ παράγραφο (μὲ τὴν ὁποία τελειώνει ἡ διάλεξη) χωρὶς κανένα σχόλιο:

«Ἀγαπητοὶ φίλοι, στὴ σημερινή μου ὁμιλία προσπάθησα νὰ μοιρασθῶ μαζί σας μερικές σκέψεις πού ἀφορροῦν στὸν τρόπο θεώρησης τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος. Ὁ προβληματισμός μου ξεκίνησε ἀπὸ τὴν κοσμογονία τῆς ὁποίας ὅλοι εἴμαστε μάρτυρες καὶ πού ἀναπόφευκτα παρακινεῖ τὸν ἱστορικὸ σὲ μιὰ προσπάθεια ὑπέρβασης τῆς προσωπικῆς ἰδεολογίας, μιᾶς ἰδεολογίας πού περιπλανιέται στὴ λανθασμένη ὁδὸ τῆς ἀναζήτησης τῆς ἐθνικῆς κατηγορίας στὸν κόσμο τῆς μεσαιωνικῆς καθημερινότητας· ἐνὸς κόσμου τὴν ταυτότητα τοῦ ὁποίου καθορίζουν κυρίως οἱ οἰκονομικὲς δομές, δομές πού ἔχουν διαχρονικὴ ἰσχὺ, μιὰ καὶ —ὅπως τὸ ζοῦμε ὅλοι μας στὴ σημερινὴ πραγματικότητα— ἐξακολουθοῦν ἀντικειμενικά νὰ ὑπαγορεύουν καὶ σήμερα τὴν ὑφὴ τοῦ κάθε λογῆς ἰδεολογικοῦ ἐποικοδομήματος, ὑποχρεώνοντας ἔτσι καὶ ἐμᾶς νὰ εἴμαστε ἐτοιμοὶ σὲ κάθε ἐπαναπροσαρμογὴ ἢ ἀναδόμηση καὶ τοῦ δικοῦ μας συστήματος θεώρησης».

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΟΥΛΟΥΤΑΚΟΣ

1. Σλάβοι στὴν Μεσαιωνικὴ Ελλάδα, σ. 126, σημ. 51: «Ἀναφορικά με τις προσπάθειες ορισμένων ερευνητῶν να τεκμηριώσουν την ὑπαρξὴ βουλγαρικοῦ ἐθνολογικοῦ στοιχείου στὴ Χαλκιδικὴ πβ. τις παρατηρήσεις που διατυπώσαμε σε ἄλλη μελέτη μας (Malingoudis, Bulgaren, σ. 253-262)».

2. Διάλεξη στὴν Σόφια, σ. 13: «Μια τρίτη ἐκφάνση τῆς ἐλληνο-σλαβικῆς καθημερινότητας εἶναι ἡ ἀλληλεπίδραση τῶν δυο γλωσσικῶν συστημάτων, τοῦ ἐλληνικοῦ καὶ τοῦ σλαβικοῦ (ἢ γιὰ νὰ ἀκριβολογούμε ἐδῶ: τοῦ βουλγαρικοῦ). Μια σχέση που γίνεται σήμερα ορατὴ ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν δανειῶν λέξεων που ἔχουν περάσει ἀπὸ τὴ μιὰ γλώσσα στὴν ἄλλη καὶ που, γιὰ τὸν ἀντικειμενικὸ ερευνητὴ, αποτελοῦν σήμερα ἕναν ἀδιάψευστο μάρτυρα μιᾶς βαθιᾶς ριζωμένης στο παρελθὸν ἱστορικῆς πραγματικότητας: τῆς κοινῆς μοίρας τῶν ἀνθρώπων τοῦ μεσαιωνικοῦ "κόσμου τῆς καλύβας" στὴ γωνιά αὐτῆς τῆς Εὐρώπης».